

ISABELLE ON. TSAVARI

DEUX NOUVEAUX TEMOINS
DE LA METAPHRASE PLANUDEENNE
DES «METAMORPHOSES» D'OVIDE

La tradition manuscrite de la Métaphrase Planudéenne des Métamorphoses d'Ovide me préoccupe depuis une quinzaine d'années. Dans un premier article¹ publié en 1974 j'ai présenté huit nouveaux manuscrits en plus des deux que connaissait le premier et seul éditeur de ce texte, Fr. Boissonade (Paris 1822), je les ai classés et j'en ai dressé le stemma. L'un d'entre eux, le Vaticanus Reginensis gr. 132, semble être un autographe de Planude et doit par conséquent être considéré comme l'archétype conservé de tous les autres manuscrits.

La recherche que j'ai récemment menée sur la tradition manuscrite de la *Description de la Terre* de Denys² m'a permis de repérer deux nouveaux témoins de la Métaphrase Planudéenne. Ce sont les manuscrits suivants:

1. M: Marcianus gr. Z 487 (coll. 883), contenant 273 folios, de 220 × 145 mm., du début du XIVe siècle, copié plus précisément vers 1330 d'après les filigranes qui confirment cette datation. Ce manuscrit de papier avait appartenu au cardinal Bessarion qui en fit don à la Marcienne³. Il contient: ff. 1^r-37^v M. Planude, *Dialogue sur la Grammaire*; ff. 37^v-63^r *Idem*, sur la Syntaxe; ff. 65^r-82^v [Jean Glycas], sur la Syntaxe; ff. 83^r-114^v Schédographie; ff. 118^r-236^v M. Planude, Métaphrase des *Métamorphoses* d'Ovide; ff. 237^r-273^v *Idem*, Métaphrase des *Héroïdes* d'Ovide.

2. K. Angelicus gr. 24 (B. 3.15). Il s'agit d'un manuscrit de papier qui comprend 234 folios, de 237 × 164 mm., et qui date du XVIe siècle.

1. Voir 'Ισαβέλλας 'Ον. Τσαβαρή, 'Η μετάφραση τῶν Μεταμορφώσεων τοῦ 'Οβιδίου ἀπὸ τὸν Μάξιμο Πλανοῦδη. 'Η χειρόγραφη παράδοση, *Δωδώνη* 3 (1974), p. 387-405.

2. Voir Isabelle On. Tsavari, *Histoire du Texte de la «Description de la Terre» de Denys le Périégète*, Ioannina 1987.

3. Voir Tullia Gasparrini Leporace ed Elpidio Mioni, *Cento Codici Bessarionei* (Catalogo di Mostra), Venise 1968, p. 61.

Il ne contient que la Métaphrase des *Héroïdes* (ff. 1r-122v) et des *Métamorphoses*, Livres I à V, 596 (ff. 123r-228r)⁴.

Classement des manuscrits M et K

Ces deux manuscrits présentent des fautes conjonctives avec les manuscrits de la famille c⁵, et plus précisément, avec les manuscrits GP V qui forment le groupe g. Ces fautes sont les suivantes⁶:

Livre I, 284 ἠνέωξε: ἀνέωξε M P K G V; 289 ἀκαθαίρετος: αὐθαίρετος M P K G V; 339 ὑγρότερον: ὕδρότερον M P K G V; 349 ἄγουσαν: ἄδουσαν M P K G V; 407 γέ μιν ἐξ ἐκείνων AR: γέ μιν ἐκείνων B C Q μὲν οὖν ἐκείνων M P K G V; 435 αἰθερίοις: αἰθρίοις M P K G V; 442 χιμαίρας: χειμαίρας M P K G V; 445 παλαιότητα: γενναιότητα M P G V γενναιότητα K; 482 πολλάκις εἶπεν ὁ πατήρ ἐγγόνους μοι θύγατερ ὀφείλεις: om. M P K G V; 489 μορφή: εὐχή M P K G V; 492 κοῦφαι: κοῦφοι M P K G V; 568 δέ τι: om. M P K G V; 570 κυλίνδεται: καλίνδεται B καλινδεῖται M P K G V; 578 παραμυθήσαιντο: παραμυθήσονται M P K G V; 595 δημοτικώτερω θεῶ: δημοτικώτερω M P K G V; 601 ἀπεῖδεν: εἶδεν M P K G V; 612 καὶ ἡ Κρονία τὸ τῆς: καὶ τῆς M P K G V; 658 δᾶδας: δᾶδα M P K G V; 688 νεωστὶ δὴ (δὲ Q): νεωστὶ M P K G V; 706 κατέσχευεν: ἔσχευεν M P K G V; 758 ταυτὶ δὴ: ταυτὶ M P K G V.

S'y ajoutent les cas suivants du livre I où le manuscrit B est lacuneux (il lui manque les vers 38-283) et où, en conséquence, on ne peut savoir si les fautes des manuscrits M P K G V représentent l'état du groupe f ou leurs fautes conjonctives:

51 ψυχρῶ τὴν θερμότητα: θερμῶ τὴν ψυχρότητα M P K G V; 62 ταῖς ἐώοις: τοῖς ἐώσιν M P K G V; 66 κατομβρεῖται: καταβομβεῖται M P K G V; 74 ὕδατα: νάματα M P K G V; 81 αἰθέρος: ἄερος M P K G V; 94 οὐπω δὴ (δὲ CQ): οὐπω M P K G V; 143 μαιφόνω: μαιφόνου M P K G V; 156 σωματων ἐκείνων: ἐκείνων σωματων M P K G V; 157 αἵματι πολλῶ: αἵματι M P K G V; 158 τὸν θερμόν λύθρον: τῶ θερμῶ λύθρω M P K G V; 173 τὸ δὲ πολὺ πλῆθος: τὸ δὲ πλῆθος M P K G V; 215 τοῦ ἀληθοῦς: τῆς ἀληθοῦς M P K G V; 217 τὰς τοῦ παγετώδους: τὰς παγετώδους M P K G V; 218 ἀρκάδος: ἀρκάδου M P K G V; 221 ὁ λυκάων: λυκάων M P K G V; 222 εἶπε πειράσομαι:

4. Pour la description plus détaillée du manuscrit voir P. Franchi De' Cavalieri - G. Muccio, *Index codicum graecorum Bibliothecae Angelicae, Studi Italiani di Filologia Classica* 4 (1896), p. 52.

5. Voir Ἰσαβέλλας Τσαβαρή, *op.cit.*, p. 394 et 397-398.

6. Comme dans notre précédent article, nous ne donnons ici, à titre indicatif, que les collations des livres I et VIII.

πειράσομαι εἶπε M P K G V; 225 ἤρρεσεν: ἤρκεσεν M P K G V; 230 ὁμοῦ τε ταῖς: ὁμοῦ ταῖς M P K G V; 236 οἱ βραχιόνες: βραχιόνες M P K G V; 238 alt. ἡ αὐτή: καὶ ἡ αὐτή M P K G V; 240 εἰς οἶκος: οἶκος M P K G V; 242 πάντας: πάντα M P K G V; θᾶσσον πάντες: πάντες θᾶσσον (θάσσον K) M P K G V; 243 ἴστημι: ἴστησι M P K G V; 253 ἐμελλον: ἐμελλον (ἐμελον K) M P K G V; 261 ὑετούς: οὐρανοῦς M P K G V; 269 καταρρέουσιν: καταθέουσιν M P K G V; 277 εἰσελθόντων⁷: ἐλθόντων M P K G V.

Livre VIII, 26 ἀνελάμβανεν: ἀντελάμβανεν M P G V; 55 ἦ: ἦ M P G V; 81 λεγούση: λεγούσης M P G V; 84 ἡσυχῆ θάλαμον εἴσεισι: θάλαμον εἴσεισιν ἡσυχῆ M P G V; 100 τοσοῦτον: τοῦτον M P G V; 106 μάτην δεήσεις πολλάς ἀναλώσασα: om. M P G V; 108 καταλιπών: ἀπολιπών M P G V; 119 ταύτης: ταύτην M P G V; 122 σύ γε παῖς: σὺ παῖς M P G V; 128 οἷς: ἦς M P G V; 141 προσφῦσα: προσφουεῖσα M P G V; 176 κατέλιπε: ἀπέλιπε M P G V; 194 κάμπτει: καλύπτει M P G V; 202 αὐτοῦ (αὐτοῦ A I L Q): ἑαυτοῦ M P G V; 207 Ὁρίωνος: Ὁρίονος M P G V; 210 ἔργου τε: ἔργου M P G V; 215 παραθαρρύνει: θαρρύνει M P G V; 228 ἐπιλιπούσης: ἐπιλειπούσης M P G V; 249 θάτερον μὲν: θάτερον M P G V; 249 ἴσταιτο (ἴστατο Q): ἴσταται M P G V; 281 καὶ ὥς: καὶ M P G V; 282 ὄσου: ὄσον M P G V; 303 πειρίθω: πειρίνθω M P G V; 317 ἦλθε καὶ: ἦλθε δὲ καὶ M P G V; 327 ἦδε: ἦδη M P G V; 332 ἀφαιροῦνται: ἀφαιρεῖται M P G V; 339 βληθεῖς: ληφθεῖς M P G V; 354 ἐκτός: ἐκ τῆς M P G V; 373 χιόνος ἵπποις: ἵπποις χιόνος M P G V; 389 ρίπτουσιν: ριπτοῦσιν M P G V; 399 γείτων: ἡ γείτων M P G V; 405 ἐνεβόησεν: ἀνεβόησεν M P G V; 410 δένδρου: om. M P G V, sp. rel.; 439 ὄσον: ὄσων M P G V; 456 ἐκκεχωρήκασι: κεχωρήκασι M P G V; 542 εἰς τέλος ἐκορέσθη: ἐκορέσθη M P G V; 544 τῆς εὐγενοῦς (om. A I L): τῆς ἀληθοῦς M P G V; 566 ἀνεκλήθησαν (ἀνεκλίθησαν Q): ἀνεκυλίσθησαν M P G V; 577 κεῖται: κεῖνται M P G V; 587 τῆς θαλάσσης: τὸ τῆς θαλάσσης M P G V; 600 ὁ Ἴπποδάμας: Ἴπποδάμας M P G V; 630 καλάμαις: καλάμοις M P G V; 673 δευτέροις: ἐτέροις M P G V; 674 ἐρρυτιδωμέναις: ἐρρυτιδωμένοις M P G V; 676 πορφυρῶν: πορφυραῖ M P G V.

S'y ajoutent les cas suivants du livre VIII où les manuscrits K G V n'existent pas⁸ et où, en conséquence, les fautes des manuscrits M et P représentent celles du groupe entier:

746 ὑπ' αὐτὴν: ἐπ' αὐτὴν MP; 750 τᾶλλα: τᾶλλα MP; 752 ὁ Δρυόπειος: ἡ Δρυόπειος M P; 763 ἦπερ (ἦπερ Q): εἶπερ MP; 780 θεός: θεὰ M P; 812 ταύτης: ταύτην M P; 821 κεναιῖς: καιναιῖς M P; 834 ὄσω: ὄσα M P; 847 λοιπός:

7. Le manuscrit K s'arrête au vers 596 du livre V.

8. Le manuscrit K s'arrête au vers 596 du livre V et les manuscrits GV au vers 714 du livre VIII.

λοιπόν M P; 851 γέρας ἡμῖν: γέρας B γέρας τὸ M P; 853 ἰκέτιν: ἰκέτην M ἰκετήν P; 854 πρόσωπον καὶ πρόσωπον: πρόσωπον M P; 855 βραχεῖ: βραχὺ M P; 858 πιστεύοι: πιστεύει M P; 863 ἑαυτῆς αὐτῆ: ἑαυτῆς M P; 878 ἀκρωτηριάζειν: ἀκροτηριάζειν M P; 876 νοσήματι: σώματι M P; 881 καὶ γάρ: καὶ M P; 883 τοῦ μετώπου: ἐκ τοῦ μετώπου M P.

Les manuscrits MPKGV

Des cinq manuscrits M P K G V, le manuscrit M ne présente que les quelques fautes suivantes:

Livre I, 250 τοιάδε: τοιάδε M; 283 πατάσσει: πατάσει M; 370 ῥύσιν: ῥύσιν M; 453 ἀτέμαρτος: ἀτέμαρτος M; 596 σκῆπτρα: σκῆπτα M.

Livre VIII, 139 δ' ἢ 'μῆ (ἐμῆ G μῆ Q P): δ' ἢ 'μοὶ M; 162 σχολιότησιν: σχολιότισιν M; 192 ἀγρωτῶν: ἀγρωτῶν M; 236 θαμνώδους: θανώδους M; 253 Παλλάς: πολλὰς M; 365 τάχα: ταχὰ M.

Ces fautes sont insignifiantes et doivent avoir été facilement corrigées par le manuscrit g, commun ancêtre disparu des manuscrits P K G V. Nous supposons donc que M est l'ancêtre de g.

Fautes conjonctives des manuscrits PKGV

Les manuscrits P K G V présentent les fautes conjonctives suivantes:

Livre I, 123 δημήτρια: δημήτρια P K G V; 468 καὶ: καὶ P K G V; 533 δ' ὅτε: δ' ὅτι P K G V; 558 ἔση: ἔσο P K G V.

Livre VIII, 245 ἡκονημένω: ἡκονιμένω M εἰκονιμένω P G V; 277 ἄπερ: ἄπερ P G V; 405 αἰγίδης: αἰγίδης P G V.

Les manuscrits PKGV

Les manuscrits P K G V se divisent en deux: d'une part les manuscrits P et K, de l'autre les manuscrits G et V.

Fautes conjonctives des manuscrits P et K

Les manuscrits P et K présentent les fautes conjonctives suivantes:

Livre I, 43 φάραγγας (φάραγκας Q Q¹): φάλαγγας P K^{ac}; 121 οἴκοι: οἴκοι P K; 141 καὶ ὁ τοῦ σιδήρου...χρυσός: om. P K; 150 ὑστάτη: ὑστάτην P K; 207 τῷ βάρει: τοῦ βάρει P K; 216 μαίναλα: μὲν ἄλλα P K; 229 ὄπτα: ὄπται P K; 233 ἐπιχειρεῖ: ἐπιχειρεῖν P K; 251 ἀγωνιᾶν (ἀγωνίαν V ἀγωνιᾶν G): διαγωνιᾶν P K; 268 χειρὶ: χερσὶ P K; 296 ἀλιεῖ: ἀλιεὺς P K; 314 alt. γῆ: γῆν P K; 356 οὕτω ἄλις ἐστὶν ἀσφαλῆς: οὕτω ἄλις ἐστὶν ἀσφάλειαν P K; 399

ριπτοῦσι: ρίπτουσι P K; 421 ηῦξάνετο: ηῦξάτο P K; 444 μέλανα: μέλαινα P K; 487 φίλτατε: φιλάττη P K; 529 κόμην: κόμην P K; 536 ρύγχει: ρέγγει P K; 567 κορυφήν: κεφαλὴν P K; 588 πατρώου: πρώτου P K; 608 ἀπ' ἄκρου: ἐπ' ἄκρου P K; 632 κλάδους τε δὴ: κλάδους τε μὴ P K; 635 τῷ ἄργω: ἐν τῷ ἄργω P K; 636 ἄργω: om. P K; 688 τίνι λόγῳ εὗρέθη: om. P K; 700 ὄν: ὄν P K; 711 οὕτω: οὔτε P K; 718 ἤπερ ἐγγειτόνων: ἢ περὶ γειτόνων P K; 723 κατηστερισμένων: καταστερισμένων P K.

Le manuscrit P ne présente aucune faute séparative, alors que K est entaché de nombreuses fautes en plus de celles qu'il a en commun avec P; il en résulte que K est l'apographe de P. Voici les fautes particulières de K:

Livre I, 11 ἀνεζωπύρει: ἀνεζωπείρει K; 15 Ἀμφιτρίτη: Ἀμφιτρήτη K; 35 εἶτα: εἶον K; 38 λάκους: λάκκου K; 48 ζῶναι: ζῶναι K; 60 ἰθύνῃ: ἰθύνει K; 38 βασιλείαν: βασιλείας K; 80 οὔσα: οὔσαν K; 81 διακριθεῖσα: διακρισθεῖσα K; 88 αἶρειν: αἶρειν K; ἄχρηστος: ἄχριστος K; 93 ἐδεδοίκει: ἐδεδείκει K; 95 ὡς ἄν: ὡσάν K; 98 ἐζώνουσαν: ἐζώνουσαν K; σάλπιγξ: σάλπιξ K; 100 ἀσφαλεῖ: ἀσφαλῆ K; στρατείας: στρατίας K; 103 δι' ἑαυτῆς: δι' ἑαυτοῦ K; 104 ἀγαπῶντες: ἀγαπόντας K; γεννήματα: γενήματα K; 105 ὄρειον: ὄριον K; συνέλεγον: συνέλεγεν K; ἡ τραχεῖα: εἰ τραχεῖα K; 106 τῷ τοῦ Διός: τοῦ τοῦ Διός K; 107 ζέφυροι: ζέφεροι K; 110 ἀργός: ἀργός K; ἐγκύμοσιν: ἐγκύμουσιν K; ἐλευκαίνετο: ἐλεγκαίνετο K; 112 κατεστάλαττε: κατεστάλακτε K; 113 συνωσθέντος: ουνεσθέντος K; 116 πυροῦ: πυροῦ K; 121 δασεῖς: δασεῖν K; 129 ἀθέμιτον: ἀθρήτον K; 130 τὸν τόπον ὑπῆλθον: τὸν τόσον ὑπῆθον K, etc.

Fautes conjonctives des manuscrits G et V

Dans notre précédent article (*op. cit.*, p. 399) nous avons indiqué les fautes conjonctives de ces deux manuscrits dont chacun présente en plus des fautes séparatives (*ibid.*, p. 400-401). Ces fautes séparatives prouvent que G et V sont indépendants l'un de l'autre et doivent donc descendre d'un commun ancêtre, aujourd'hui disparu, que nous avons appelé manuscrit h.

Le manuscrit g

Les fautes séparatives du manuscrit P d'une part, celles du manuscrit h de l'autre indiquent que ces deux manuscrits sont indépendants l'un de l'autre. Il en résulte qu'ils descendent d'un commun ancêtre, aujourd'hui disparu, que nous avons appelé manuscrit g.

Stemma Codicum

Pour résumer les conclusions de cette enquête nous donnons ci-après le stemma des manuscrits de la Métaphrase Planudéenne en y incorporant les deux nouveaux témoins de la tradition, les manuscrits M et K.

XIIIe-XIVe s.

XIVe s.

XVe s.

XVIe s.

